

Ольга ТЕТЕРІНА,
науковий співробітник
Інституту філології Київського
національного університету
ім. Тараса Шевченка

ОЛЕНА ПЧІЛКА: РОЛЬ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.161.2.09“18/19”О.Пчілка:81’25

У статті розглянуто погляди Олени Пчілки на художній переклад у контексті її літературознавчої концепції та перекладацької спадщини. Зроблено спробу осмислити внесок Олени Пчілки як послідовниці П.Куліша і М.Старицького в розвиток вітчизняної перекладознавчої думки.

Ключові слова: художній переклад, концепція національної літератури, літературна мова, неологізми, міжлітературний контекст.

Природно, що інтерес наукової думки (компаративістики, рецептивної естетики, імагології, герменевтики) до проблеми художнього перекладу як чинника міжкультурного діалогу зростає нині, в епоху, коли «ідея національної літератури, – як стверджує І.Хассан, – знаходиться під загрозою» [7, с. 431]. Адже «саме художній переклад... змушує “спрацьовувати” механізми самозбереження власної культури, – зауважують сучасні дослідники, – що особливого значення набуває саме зараз, за доби глобалізації, з її тенденцією до уніфікації світових літературних шедеврів» [2, с. 88]. Відтак посилюється увага й до вивчення перекладу в системі порівняльного літературознавства. Це, своєю чергою, актуалізує теоретичні здобутки вітчизняної перекладознавчої думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Функціональність перекладу у процесі утвердження української літератури, розмикання її меж і входження до світового контексту чи не найпереконливіше засвідчила художня (оригінальна та перекладна) творчість, а також перекладознавчі погляди українських письменників і вчених означеного періоду, серед яких помітне місце займала й Олена Пчілка.

М.Драгоманов, осмислюючи шлях національного літературного розвитку протягом останніх десятиліть ХІХ ст., убачав вагомий внесок Олени Пчілки в тому, що вона «перекладала високі твори, писала романи з життя вищих класів» [1, с. 181–182], розширюючи таким чином художньо-естетичні горизонти української літератури.

Закономірно, що Олена Пчілка – «аристократка нашої літератури», за влучною і точною характеристикою її сучасника Б.Грінченка, надавала виняткового значення художньому перекладові найкращих інонаціональних творів, уважала його могутнім чинником поступу вітчизняного письменства. При цьому, розглядаючи феномен перекладу у спектрі

Обезюк М. Погруддя
Олени Пчілки

тогочасних літературознавчих проблем, вона підпорядковувала його особливостям розвитку української літератури. Водночас порушувала й інші перекладознавчі питання, що залишаються актуальними й нині. Перекладачку, зокрема, цікавили «механізми» відтворення національної специфіки оригіналу. Прикметна думка Олени Пчілки про переклад як засіб вияскравлення певних формально-змістових особливостей оригіналу, навіть можливість глибшого «прочитання» їх у контексті літератури-реципієнта.

Уявлення про перекладознавчі погляди письменниці, що враховують широкий міжлітературний контекст (досі, утім, залишаючись поза увагою дослідників), складається на основі її перекладів творів зарубіжних авторів (Г.-К.Андерсена, Ю.Словацького, В.Сирокомлі, О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Гоголя) та передмов до них, літературно-критичних праць, спогадів, автобіографії, епістолярію.

Олена Пчілка, розпочавши літературну діяльність саме з перекладів (за порадою М.Старицького вона переклала кілька казок Г.-К.Андерсена), дедалі більше переконувалася в тому, що в українській літературі існувала гостра потреба в перекладах зарубіжної класики. Значення перекладу письменниця осмислювала крізь призму національного літературного розвитку. У 1881 р. були опубліковані її інтерпретації Гоголевих творів («Записки Причинного», «Весняної ночі»), а 1882 р. побачила світ книжечка «Українським дітям», що містила інтерпретації поезії В.Сирокомлі, О.Пушкіна, М.Лермонтова.

Одне з першочергових «завдань літературних» Олена Пчілка, як і її попередники П.Куліш та М.Старицький, убачала у виробленні української літературної мови, здатної гідно репрезентувати національну літературу у світовому контексті, у зв'язку з цим надаючи перекладові виняткового значення. «Важко зважити, – зазначала письменниця, – що більше роз-

виває мову, – чи переклади, чи первотвори? Либонь, треба сказати так: і ті, і другі однаково: первотвори розвивають склад мови... переклади ж... примушують добирати власне такі окремі слова... ужиті в інших літературних мовах» [4, с. 30]. Невипадково Олена Пчілка вважала переклади П.Куліша та М.Старицького цінним надбанням української літератури «з погляду упорядкування її мови» [4, с. 18].

З перекладами письменниця пов'язувала важливу для подальшого розвитку українського письменства тенденцію відходу од народнописенної поетики [3, с. 10]. Називаючи П.Куліша попередником М.Старицького у справі європеїзації вітчизняної літератури й новаторського творення української літературної мови, вона зауважувала у його творчості нові мотиви «поезії інтелігентної» і використання неологізмів [3, с. 10]. Пояснюючи перекладацьку діяльність М.Старицького «наміром дати українській літературі, у вигляді перекладів, зразки вибраних творів кращих європейських поетів» [3, с. 1], зазначала, що письменник «пішов рішучіше новим шляхом», «свідомо брав інші теми та інші форми творчості, прагнучи до мети – сприяти виведенню української літератури на ширший шлях» [3, с. 10]. Унаслідок «такої тенденції Михайла Петровича, – наголошувала Олена Пчілка, – повинна була набути нових особливостей і мова подальших його творів, надто перекладів, здобуваючи статус *літературної* (курсив Олени Пчілки)» [3, с. 11].

Особливої ваги Олена Пчілка надавала і тематичному збагаченню української літератури, усвідомлюючи істотну роль перекладу в цьому контексті. Зокрема вона підкреслювала, що М.Старицький уводив до своїх творів «типи із сфери інтелігентної», не обмежуючись зображенням народного життя. Відтак дійшла висновку, що «п'єсами Старицького наша драма була рішуче виведена із старого, тісного кола етнографічного, із його напіванекдотичним характером тем» [3, с. 49].

Прикметно, що Олена Пчілка – не лише послідовниця П.Куліша і М.Старицького як письменниця й перекладачка у справі європеїзації української літератури. Вона також теоретично обґрунтувала загальнолітературне значення художнього перекладу в контексті тогочасних літературознавчих проблем. Зокрема стверджуючи спільність своїх думок про завдання українського літератора з поглядами М.Старицького, письменниця у статті, присвяченій його творчості, зауважувала: «Ми обоє бачили це завдання у розширенні рамок нашої літератури за змістом; ми обоє були за той принцип відносно форми, який багато хто презирливо називав “куванням” і який ми вважали законним і навіть необхідним» [3, с. 18].

Концептуальне бачення ролі художнього перекладу в розвитку національного літературного

процесу виразно простежується у передмові Олени Пчілки до власних спроб передати Гоголеві твори українською мовою («Весняної ночі», «Записки Причинного»), яка за своєю науковою вагомістю цілком умотивовано має значення багатоаспектної філологічної розвідки. Важливо, що свої погляди перекладачка обстоювала як альтернативні косто-марівській теорії літератури для хатнього вжитку (pro domo sua). З ними Олена Пчілка пов'язувала принципово інші перспективи національного літературного розвитку. Адже цей «новіший погляд, – як зазначала письменниця, – ...признавав значну волю за дальшим ходом нашої літератури, признавав право неологізмів і взагалі ширшого стилістичного розвитку української мови» [5, с. 29].

Уже сам вибір двох різнопланових творів для перекладу, як і характер відтворення їх українською (із широким застосуванням неологізмів, «кованої мови»), засвідчував переконаність авторки в тому, що художній переклад не тільки виконує важливу ознайомчу, збагачувальну загальнолітературну функцію, а й відіграє роль, з одного боку, дієвого засобу розвитку української літературної мови, а з другого – могутнього чинника утвердження її виражальних можливостей і виборювання права української літератури на самостійний розвиток.

Тому Олена Пчілка відкидала поради українським перекладачам «не чіпати твори Гоголя», що сприймаються як відлуння давніших «порад» «залишити всіх Байронів, Міцкевичів у спокої» й засвідчують прагнення обмежити функціонування української літературної мови. Вона стверджувала не лише доцільність, а й доконечну потребу таких перекладів: «Ми більш як хто не маємо нехтувати цими ширими творами нашого велелюбного, високоталановитого українця Гоголя», твори якого мають непересічне значення для «складання нашої літературної мови» [4, с. 30].

Невипадково обґрунтуванню власних перекладацьких принципів передувало звернення Олени Пчілки до історії становлення різних літературних мов. Порівнюючи еволюцію української літературної мови з розвитком російської, зауважуючи впровадження цією останньою чужомовної фонетики, вона наголошувала на народній основі мови вітчизняної літератури. Водночас наполягала на «впорядкуванні» лексичного багатства «етнографічних ужинків». Актуалізуючи потребу формування української літературної мови, зокрема і створенням нових слів (що особливо стосується перекладацької діяльності), письменниця констатувала: перша запорука успіху – знання народної мови, друга – наукове знання словотвору, а також відчуття духу мови (адже «треба вміти розпізнавати слова і форми, чужі від своїх притаманних») [4, с. 22–23].

Осмилюючи таке явище, як неологізми, «кування» слів, що є важливим аспектом розвитку української літературної мови, Олена Пчілка обґрунтовувала його необхідність і природність. Аргументуючи свою думку промовистими прикладами з українського фольклору та творів перших вітчизняних письменників, перекладачка констатувала: «Кує слова і народна думка, коли складає такі слова, як “безхліб’я”, “безвіддя”, “чужий – чужаниця”, “пишний – пишаниця”... кує слова і бездоганний кобзар Шевченко, коли говорить недоуми, любомудрий, коли називає портрет поличчям; кує мову і пізніший співець, множачи новітні форми від сталих суцільків» [4, с. 22]. Поцінуючи наполегливу працю П.Куліша і М.Старицького над виробленням української літературної мови завдяки формуванню нових слів на позначення абстрактної лексики, Олена Пчілка писала: «нехай знаходимо ми в цих творах і так звану ковану мову, але знаходимо її в такому стані, що замість догани маємо складати шановним письменцям найбільшу дяку» [4, с. 18].

При цьому перекладачка зауважувала, що, крім «найбільшої працьовитості та знання, власне потрібна талановитість, – та тонка, чисто мистецька вага, щоб бути здатним творцем у великому ділові», адже бажано, щоб читач рідної мови відразу звикав до «хороших, випильнених форм» – і тоді «буде українська письменність не викованою, а щиро викованою та випильненою» [4, с. 24–25].

Водночас Олена Пчілка у відтворенні найкращих художніх зразків світової літератури українською мовою вбачала вагомий чинник утвердження її виражальних можливостей, що засвідчила, зокрема, своїм перекладом Гоголевих «Записок Причинного». Прикметно, що авторка свідомо об’єднала в одному виданні переклад цього складного психологічного твору М.Гоголя («вищого розбору», за її висловом) із перекладом оповідання «Весняної ночі» (з українського життя). Олена Пчілка була свідомою того, що переклад рідною мовою Гоголевих творів, у яких відображено життя простого українського народу, міг зродити думку, що «до тих вдач, типів, усієї обстановки найбільш би пристала і мова тієї країни, з якої вони взяті» [4, с. 1], а отже, ці оповідання «тим і можуть більш вдатися в українським перекладі» [4, с. 26]. Саме тому увагу перекладачки привертає твір М.Гоголя, який, як вона вважала, «зовсім з іншого стану життя... весь склад його, з початку й до кінця, є чисто літературний» [4, с. 26–27]. Олена Пчілка зазначала, що «надзвичайно тонко зміркована психологія, надана до того такої одмінній людській вдачі, як божевільний Гоголів», вимагаючи від автора першотвору «тонкого розмислу та добірного слова», висувала високі вимоги й до перекладача: «мова перекладу мусить бути надто дбаною та достотною» [4, с. 27]. Утім це

вповні узгоджувалося із задекларованими авторкою в передмові до нього перекладацькими принципами: «міркування про вищі речі повинно мати і вимову вищого складу... і перекладач мусить теж добирати слів, дошукуватись способів, щоб не робити перекору добірному складові узятого первотвору» [4, с. 16].

Відтак Олена Пчілка доходила висновку, що її переклади Гоголевих творів, які покликані були розвинути, апробувати й утвердити виражальні можливості рідного слова, вповні реалізували покладене на них завдання. «Не тільки “Весняна ніч”, в котрій всі дієві люди, – при властивій їм українській мові, – виходять зовсім живими типами, – підкреслювала перекладачка, – а навіть і ті “Листи Причинного”^{*} не виходять збавленими». Більше того, вона висловила думку, що український переклад навіть сприяє глибшому розумінню Гоголевих «Записок Причинного», увиразнюючи й сам образ головного героя, виявляє його постать з якогось одмінного боку: «немов бачиш перед собою власне-таки нашу українську людину». Олена Пчілка зауважувала, що український переклад підсилює авторські характеристики, які свідчать про українську стихію «того безталанного причинного», його «безприхильність серед петербурзького люду... той аналітичний стрій міркування, ті надто делікатні гадки закоханого, котрі так нагадують дух наших пісень... навіть дрібніші додатки, як ті спогади... про хатоньки біленькі, про ньеньку жалібницю» [4, с. 28].

Перекладові Гоголевих оповідань Олена Пчілка надавала великого значення ще й з погляду жанрового оновлення і тематичного збагачення вітчизняної літератури. Такий підхід до художнього перекладу як проблеми загальнолітературної простежується й у міркуваннях письменниці стосовно здійсненого у співавторстві з М.Старицьким іншого перекладу (на жаль, утраченого) – повісті Котелянського «Чиншовики». У цьому творі вона вбачала «цікаву річ для нашої белетристики» [3, с. 20]. Закономірно, що перекладацька діяльність уплинула й на оригінальну творчість Олени Пчілки. Відзначаючи здобутки письменниці в розвитку вітчизняної белетристики, І.Франко наголосив «важний поступ супроти всіх давніших наших писателів». «Ви перші і досі одинокі виводите в українській мові, – констатував учений, – правдиву живу конверзацію освічених людей. Досі її ніде не бачили: ні у Нечуя, ні у Мирного, ні у Кониського. Всі вони дуже гарно вміють підхопити розмову селянську, але розмови освіченого товариства – годі. Ви перші і, як кажу, поки що одні тільки можете нам дати широкий роман на тлі соціально-політичних змагань і борб тої зароджуючоїся української інтелігенції» [цит. за: 6, с. 303–304].

^{*} Олена Пчілка паралельно вживає дві назви: «Листи Причинного» і «Записки Причинного».

Найбільшим поціновувачем наполегливої праці європейзаторів українського письменства, зокрема й Олени Пчілки, було молодше покоління літераторів. Промовистою в цьому зв'язку є діяльність київського гуртка творчої молоді «Плеяда» (Л.Старицька-Черняхівська, Леся Українка, Грицько Григоренко, Михайло Обачний, Ол.Черняхівський, В.Самійленко, М.Славінський), що розпочалася в родині Косачів і знаменувала важливий етап українського культурного відродження. Прикметно, що свого часу принципово важливим був проект «Плеяди» зі створення «Бібліотеки світової літератури».

Олена Пчілка акцентувала на тому, що нове літературне покоління прийняло засади, які обстоювали українські письменники на чолі з М.Старицьким: «вони перекладали Данте, Гайне, В.Гюго, Аду Негрі, Надсона, – і вже ніхто зі своїх людей не говорив їм, що такі автори “поки непотрібні” нашому народу; вони брали не лише тільки один народний пісенний склад вірша, а вживали різноманітні його форми: гекзаметр, сонет, gondo... Знамените “кування” зовсім перестало бути пугалом і набувало у творах молодих письменників широке право громадянства» [3, с. 33].

Л і т е р а т у р а

1. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М.Драгоманов // Б.Грінченко – М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.

2. Л і м б о р с ь к и й І. Межі національної ідентичності: зустріч «свого» і «чужого» в художній свідомості як проблема художнього перекладу / І.Лімборський // Літературна компаративістика. – К., 2011. – Вип. IV: Імагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. – Ч. I.

3. П ч и л к а О. М.П.Старицькій (Памяти товарища). Оттиск із журналу «Кіевская Старина» / О.Пчілка. – К., 1904.

Отже, розвиваючи й поглиблюючи перекладознавчі погляди своїх попередників, Олена Пчілка підносила загальнолітературне значення художнього перекладу, вбачаючи в ньому важливий чинник тематичного збагачення і жанрового оновлення вітчизняного письменства. Вона утверджувала тезу про переклад як могутній засіб розвитку національної літературної мови й теоретично обґрунтувала у зв'язку з цим доцільність розширення лексичного складу мови активним упровадженням неологізмів.

Окрім зазначених вище перекладознавчих питань, обговорюваних тогочасною літературною критикою, Олена Пчілка вперше звернула увагу на здатність перекладу сприяти повнішому розкриттю змістового наповнення оригіналу, зокрема увиразненню образів дійових осіб. На жаль, це цінне спостереження тривалий час залишалося непоміченим, навіть попри свою виняткову актуальність насамперед для порівняльного літературознавства. Адже, як слушно наголошують сучасні науковці, інтерпретаційні моделі прочитання іншомовного літературного твору стають фактом художнього життя іншого національного культурного процесу [2, с. 74].

4. П ч и л к а О. Прысливья / О.Пчілка // Переклади з М.Гоголя (два розмаїтих зразки) Олени Пчілки. – К., 1881.

5. П ч и л к а О. Автобіографія / О.Пчілка // Пчілка О. [О.Косач]. Оповідання. З автобіографією. – Х., 1930.

6. Т к а ч е н к о І. Листи Ів.Франка до Олени Пчілки / І.Ткаченко // Літературний архів. – 1930. – Кн. III–IV.

7. Х а с с а н І. Janglican: національні літератури в добу глобалізації / І.Хассан // Літературна компаративістика. – К., 2011. – Вип. IV: Імагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. – Ч. II.

Акція «Книжкова лотерея»

1 листопада 2013 року відбудеться розіграш серед надісланих анкет наших передплатників. Список переможців буде опубліковано в 11-му числі журналу «Дивослово». Вони отримають у подарунок твори сучасних українських поетів із серії «Українська Поетична Антологія» видавництва «А-ба-ба-га-ла-ма-га».

З 2014 року редакція оголошує новий конкурс «Щаслива передплата». Усіх, хто передплатить наш видання на цілий рік, запрошуємо взяти участь у конкурсі. Для цього потрібно заповнити анкету і, прикріпивши ксерокопію квитанції про передплату, надіслати на адресу редакції (або на електронну адресу dyvoslovo@ukr.net):

Анкета

Прізвище, ім'я, по батькові	
Контактний телефон	
Поштова адреса	
Електронна адреса	
Повна назва закладу, у якому працюєте	

Переможці отримають цінні призи – картини сучасних українських художників.